

За познавателния потенциал на българските фразеологизми с лексикални компоненти фитоними

Емилия Недкова

About the Knowledge Potential of Bulgarian Phraseological Units with: Phytonyms as Lexical Components Drawing on various cultural and linguistic facts (synchronic as well as diachronic) the present study illustrates the rich potential of knowledge of Bulgarian phraseological units with phytonyms as components from the viewpoint of linguistic culturology

Key words: Linguistic Culturology, phraseological units, phytonyms

ВЪВЕДЕНИЕ

Разглеждането на езика (в частност на фразеологичния му състав) като "фактор за културата" (Строс 1961: 184 цит. по Вендина 1999:) го съотнася и към сферата на възприемане и опознаване на околната действителност от човека. Позовавайки се на различни културно-езикови факти (както синхронни, така и диахронни), тук ще илюстрираме богатия познавателен потенциал на българските фразеологизми (= фразеологични единици = ФЕ) с компоненти фитоними в лингвокултурен аспект. Екскерпираните ФЕ са с разнообразна семантична насоченост и съдържат като лексикални компоненти названия на различни видове дървета и храсти.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Символ на природата, дървото присъства в редица култури като аналог на живота през различните му фази, асоциирани с четирите годишни сезона. При славяните, които населяват горски територии, то е обект на специална почит и уважение. На него се гледа като на феномен със свръхестествена сила – животворна и целебна, но и разрушителна. В резултат на това символното значение на някои дървета се свързва с доброто начало (ела, ябълка, круша, вишна), а на други – с нещастieto (калина, офика, трепетлика). В. Маслова счита, че в основата на подобни представи е заложен архетипът на дървото тотем (Маслова 2004:145).

Дървото в славянската култура се свързва и с мотива за приобщаване към света на предците – оттам и отъждествяването на гората с отвъдното.

Тайнствено и опасно място, където се извършват изпитанията и посвещението от инициационния цикъл, гората се възприема и като символ на убежище и закрила. Тези представи и до днес са трайно установени както в българското фолклорно съзнание, така и в езика ни. За това свидетелстват следните български ФЕ:

хващам (улавям, вземам) гората в 1-то си значение 'ставам хайдутин'

Поради важните си функции, свързани със земеделската практика и фолклорно-обредните традиции, дървото се интерпретира в митологичен план като **Световно дърво на живота**. Клоните му достигат небето, където живеят боговете, а корените му са под земята, където пък е светът на мъртвите. Стъблото е връзката между двата свята. Митологичната представа за Световното дърво е свързана с фундаменталната пространствена опозиция **горе – долу**, получила тъждествен израз и в концептуалната метафора **Доброто е нагоре. Лошото е надолу**.

1. Най-често Световното дърво при славяните се отъждествява с **дъба**¹, който придобива важно сакрално значение. Той символизира сила, здравина, устойчивост, мъдрост.

¹ Индоевропейският корен "дъб" = корена на думата "дърво" (Фасмер 1964)

Прави впечатление обаче, че в българските ФЕ дендронимът *дъб* е регистриран единствено в УС:

стоя като дъб – `стоя неподвижно и безучастно`

мълча като дъб – `мълча упорито`

Макар в тях основата за сравнението в някаква степен да се мотивира с посочените атрибутивни признаци (твърдост, устойчивост), те се възприемат по-скоро в негативна посока.

2. Букът, по мнението на много изследователи на славянската култура, не се среща сред другите представители на растителния свят на територията на славянската прародина. Те приемат, че неговата сакрална символика, подобно на други изконно свещени ритуални дървета при славяните (бреза, елха, дъб, клен, липа, ясен и т.н.), произтича от фонетична близост с думата *Бог* (срв. *бук* – *бог*), която той замества в качеството си на евфемизъм (Толстой 1999:55).

Такова тълкуване безспорно има своето историческо основание с оглед реконструкцията на славянската фразеология, но от съвременна гледна точка за българската фразеология по-логичното обяснение изглежда съвсем прагматично. Букът (подобно на дъба) е много разпространено дърво у нас, което закономерно мотивира и съответната образна асоциация. Например във ФЕ:

букова глава (= *дървена глава*)

1. `глупав човек` ; 2. `упорит човек, инат`.

Защо обаче дендронимът *бук* (подобно на *дъб*) се свързва с отрицателната конотация?

От една страна, възникналите асоциации за глупав, упорит човек са поради идентифицирането на бука с дървото изобщо (срв. *букова* = *дървена глава*), което в българското езиково съзнание има в повечето случаи отрицателен знак (*криво дърво* `опак човек`; *стоя като дърво*; *мълча като дърво* = *стоя като дъб*; *мълча като дъб*; под. *мълча като пън* (*дръвник*) и т.н.). От друга страна, такова идентифициране може да се дължи на по-късното влияние на християнската религия, според която Дървото на познанието се превръща в източник на злото (респективно на глупостта).

Във връзка с това Е. И. Алещенко, в изследването си за вербализацията на концепта дърво² в руските народни приказки, изказва предположението, че с приемането на християнството се променя значението на символа *дъб* (= *дърво*) като твърдост, мъдрост, сила и се превръща в еталон на глупост, което "само по себе си презентира унищожението на езическото божество" (Алещенко 2006:126)

3. Най-често срещаният компонент в българските ФЕ от този тип е дендронимът **върба**. Като символ на пролетта и бързия растеж, тя замества в нашата ритуална обредност свещените палмови клони, с които е посрещнат Исус в Йерусалим. Като заместител на палмовите неслучайно са избрани именно клоните на върбата – те се отличават със здравина и якост и им се приписват лечебни свойства. Във връзка с този обичай празникът, седмица преди Възкресението на Месията, у нас се нарича Връбница (Цветница). В българската наука съществува и схващане, според което върбата е един от вариантите на Световното дърво – Дърво на живота (Русев 2007: 235)

Във фразеологията ни обаче компонентът *върба* (подобно на *дъб*, *бук*, *дърво*) основно е натоварен с отрицателна конотация, осмисляна най-често като иронично или пренебрежително отношение към някого или нещо.

Например:

² В публикации на някои руски изследователи (Маслова 2004, Алещенко 2006 и др.) дървото се разглежда като концепт. Според нашия подход то е съотносено към кластер фитоними, което разширява възможностите на анализа, като зад думите, обединени в кластера, всъщност прозират самите културни концепти.

на върба (върболина) ('никога')
когато върбата роди грозде (дренки) ('никога')
върбата маслини родила (диал. 'за някой, който много лъже')
от върба грозде ('нещо невъзможно')
да се обесиш на суха върба ('за някой, който много лъже') и др.

Усещането за ниската степен на значимост, важност, пригодност, внушавано посредством същия образ, изпъква най-ясно при следните ФЕ:

върша работа колкото върбов клин (диал. 'за слаб съм, за нищо не ме бива')

върбов цвят ('нещо нищожно')
не давам върбова клечка (треска) за някого, или за нещо ('напълно съм безразличен') и др.

С положителна конотация се свързва единствено ФЕ на върбова сянка ('за лесна и добре платена работа'), внушаваща конкретна сетивност за нещо приятно, което и буди аналогичната емоция.

4. От особено значение за човека са плодните дървета (овошките), които в по-голяма степен принадлежат към света на културата и цивилизацията (Маслова 2004:146). Според славянските вярвания плодното дърво е двойник на човека – то влияе на съдбата и плодовитостта му. Оттук и обичаят да се засажда овошка, когато се роди дете.

Смъртта на дървото пък, вещае смъртта на човека. Известен е и българският обичай – *клинене*, който включва специални ритуални действия и заклинания около плодно дърво с цел да се осигури бъдеща плодовитост при жените (Бъзовец 2003:162).

Следователно, като закономерен може да се приеме фактът, че и във фразеологията ни са съхранени следи от подобно позитивно отношение към плодните дървета (респективно към плода, който те раждат).

Ето и някои доказателства за това.

Като основа за сравнението във ФЕ *като фиданка* ('за девойка – стройна, напета') например е послужила представата за младо дръвче (най-вече овошка), а това сравнение, натоварено с положителна конотация, се е превърнало в традиционно за българския фолклор. Към важни заключения в това отношение насочват и следните иронични ФЕ от този тип:

търся от трън праскови
под, от трън праскова искам, търся грозде от трън
 (ирон. диал. 'искам да получа нещо невъзможно')

При тях, поради наличието на определена парадоксалност в образа, свързана с противопоставянето на нещо значимо, стойностно (*плод – праскова, грозде (+)*) с нещо маловажно, безполезно (*храст – трън (-)*), се поражда ироничната отсянка в значението им, като се засилва емоционално-оценъчната им функция и специфичен национален колорит.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведеният анализ показва, че българските ФЕ с компонентни фитоними обогатяват представата ни за народната история и култура, съхранени в тях като своеобразна историческа памет на народа. Интересният факт, че те отразяват и едно по-различно отношението към дървото, най-често несъвместимо със старите митологични представи, говори за избледняване или трансформиране на определени митологеми – вероятно на по-късен етап под влияние на християнската религия.

В други случаи решаващ за възникването на такива ФЕ е натрупаният физически опит и чисто прагматични нагласи към заобикалящия свят, когато

езиковото пресъздаване на ситуации, свързани с живота на човека, се превръща в ценен източник на информация за разбиране на народния светоглед. Разбира се, не трябва да се забравя, че наблюдаваното отношение към дървото в българската фразеология не е изцяло определящо за българския език и култура, а е само илюстрация на специфичния ѝ познавателен потенциал.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Алещенко, Е. И., Вербализация концепта „дерево“ в русских народных сказках – В: Наследие акад. В. И. Борковского и проблемы современной лингвистики. Волгоград, 2006.

[2] Вендина, П. И., Южнославянская картина мира и словообразование – В: Славянское и балканское языкознание; Проблемы лексикологии и семантики, РАН. М., 1999.

[3] Маслова, В. А., Когнитивная лингвистика. М., 2004.

[4] Русев, Р., Лингвокултурология и дълбинен прочит на разказа „Нане Стоичковата върба“ – В: В огледалния свят на езика и културата. Русе, 2007.

[5] Толстой, Н. И. Дополнительные суждения о реконструкции праславянской фразеологии – В: Славянское и балканское языкознание: Проблемы лексикологии и семантики. РАН. М., 1999

[6] Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М. 1964-1973, Т. I 1964

Екскерпирани източници:

Фразеологичен речник на българския език. Т. I, II. С., 1974 / 75

За контакти:

Гл. ас. д-р Емилия Недкова, катедра *Български език, литература и изкуство*, факултет *Природни науки и образование*, E-mail: prevned@abv.bg

Докладът е рецензиран.